

11. Могилевский С.Д. Акционерные общества. – Москва, 1999. – 558 с.
12. Петражицкий Л.И. Акционерная компания. Акционерные злоупотребления и роль акционерных компаний в народном хозяйстве. По поводу предстоящей реформы акционерного права. – Экономическое исследование. – С.-Петербург, 1898. – 220 с.
13. Сорвина Г.Н. История экономической мысли двадцатого столетия. – М.: РАГС, 2001. – 245 с.
14. Спасибо-Фатеева И.В. Акционерные общества: корпоративные правоотношения. – Харьков: Право, 1998. – 251 с.
15. Тарасов И. Учение об акционерных компаниях. – Киев, 1878. – 706 с. + 50 с. + VI с.
16. Цытович П. Очерки основных понятий торгового права. – Киев, 1886. – 248 с.
17. Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права. – С.-Петербург, 1889. – 347 с.

Одержано 8.12.2008.

УДК 330.8(477)

В.К. Гаркавко

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ О.І. СКВОРЦОВА – ЕКОНОМІСТА-АГРАРІЯ, ПРЕДСТАВНИКА НАУКИ «СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ЕКОНОМІЯ»

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях О.І.Скворцова – видатного представника науки «Сільськогосподарська економія». Характеризується його наукова і педагогічна діяльність, показується роль і місце його наукового світосприйняття в розвитку економічної думки.

Ключові слова: економіка сільського господарства, О.І.Скворцов.

Постановка проблеми. У травні 2008 р. виповнилося 160 років від дня народження Олександра Івановича Скворцова (1848–1914) – видатного вченого, різнобічно освіченої людини, талановитого економіста-аграрія, педагога і публіциста, який здійснив неабиякий позитивний вплив на розвиток вітчизняної агроекономічної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст.

© В.К. Гаркавко, 2008

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2008. Вип. 41.

Агроном і економіст, бухгалтер і політеконом, адміністратор і викладач, завідувач фермою і професор сільгоспекономії – такі різносторонні на перший погляд фахові уподобання характеризували особистість О.І.Скворцова, і де б він не працював, скрізь перш за все проявляв себе як кваліфікований спеціаліст найвищого гатунку. Загальну ж відомість й визнання авторитету О.І.Скворцову як науковцю принесли його численні пошуки в галузі науки «Сільськогосподарська економія» (дисертаційні дослідження, читання й публікація курсів лекцій, статей, підручників, монографій, доповідей тощо).

Остання обставина викликає цікавість ще й тому, що сільгоспекономія як наука, поступово відокремлюючись від політекономії, сформувавшись в європейських країнах у самостійну навчальну дисципліну з межі XVII–XVIII ст. й викладалася у вітчизняних вищих і середніх навчальних закладах сільськогосподарського спрямування до початку 30-х рр. XX ст. Потім її подальший розвиток призупинився свавільними рішеннями сталінського режиму в купі з гоніннями й репресіями проти передових економістів-аграріїв тогочася [4, с. 22].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Предмету вивчення, структурі, колу питань сільгоспекономії автор присвятив ряд своїх наукових публікацій [2–6]. В них проводиться думка про те, що доречно повернутися до вивчення сільгоспекономії у вітчизняних ВНЗ агропромислового спрямування саме нині, в період ринкових реформ в аграрному секторі України. Адже саме в межах сільськогосподарської економії свого часу розроблялися теоретичні засади організації й ведення сільськогосподарських підприємств ринкового типу [6].

Мета дослідження. Отже, питання поновлення вивчення сільськогосподарської економії актуально і логічно поєднувати з питаннями поновлення як її академічних досліджень [4], так і здобутку видатних представників цієї науки, до яких безумовно відноситься О.І.Скворцов.

Основні результати дослідження. О.І.Скворцов народився в Саратові 17 травня 1848 р. (відомості про походження батьків не встановлені). Втім відомо, що після смерті матері (1854 р.) він разом з іншими дітьми був відданий батьком на виховання до сім'ї німецьких колоністів Кеттерер, які займалися в Саратові комерцією. Виховуючись в сім'ї опікунів, О.І.Скворцов досконало вивчив німецьку мову. Разом з тим середовище комерційного світу, сільських господарів й ділових людей різних спеціальностей, до якого належали вихователі О.І.Скворцова, вочевидь сприяло залученню його до вивчення економічних питань.

Навчаючись у саратовській гімназії, О.І.Скворцов виділявся серед однолітків знаннями з математики й літератури. Однак після несподіваної смерті батька (1861 р.) 13-річному юнакові довелося заробляти на життя власною працею, що й зумовило його дострокове вибуття з гімназії (з 7-го класу).

По завершенні гімназії екстерном (1865 р.) О.І.Скворцов поступає до Петровської Землеробської й Лісової Академії, яка була заснована в тому ж році в маєтку Петровсько-Розумовському поблизу Москви (нині – Сільськогосподарська академія ім. К.А.Тімірязєва). Однак в 1868 р. внаслідок нещасного випадку (травмування хребта) О.І.Скворцов, будучи змушеним надовго призупинити навчання, повернувся до Саратова. Незважаючи на сумні прогнози найкращих лікарів (максимум – три роки життя), в рідному місті О.І.Скворцова місцевий земський лікар, який взявся його лікувати, досить швидко поставив свого пацієнта на ноги. Зібравши за час перебування в Саратові кошти для продовження освіти, О.І.Скворцов у січні 1876 р. знову поступив до Петровської академії, яку закінчив 3 грудня 1880 р. зі званням кандидата сільського господарства, захистивши дипломну роботу на тему «Господарство на хуторі С.Г.Іллюмініарського» [9, с. V–VI; 11, с. 75–76].

Набутий за вимушеної перерви в навчанні життєвий досвід став у нагоді О.І.Скворцову під час повторного його перебування в Петровській академії. Тут він приймав активну участь в економічному гуртку, який очолював відомий сільгоспеконом професор Іван Іванович Іванюков (1844–1912) і в якому «дебатувалися теми поточного економічного життя, питання, які висувала новітня іноземна література» [9, с. VI–VII]. Саме тут О.І.Скворцов в 1879 р. опублікував свою першу наукову працю «Нові проекти земельного облаштування селян» [17, с. 226]. В ній автор, розглядаючи проекти земських селянських банків, пропонував замість створення останніх заснувати єдиний селянський банк і доводив необхідність взяти цю справу до рук держави. Водночас, паралельно з навчанням в академії, О.І.Скворцов займався й видавничою діяльністю (опублікувавши, зокрема, лекції професора Петровської академії Клімента Аркадійовича Тімірязєва (1843–1920) [9, с. VII].

У перші роки по закінченні академії О.І.Скворцов працював керуючим приватним маєтком в Орловській губернії (до весни 1882 р.), а повернувшись до Москви, займався випадковими роботами (зокрема, з облаштування сільгоспвиставок). Дозвілля ж цілком віддавалося теоретичним дослідженням, результати яких були представлені в

низці статей з питань економіки землеробства й агрономії, сільгосп-виставок, облаштування селянських господарств.

Однак, усім своїм єством О.І.Скворцов прагнув до творчої наукової діяльності в області економіки сільського господарства, тому довго виносити роздвоєність між практичною роботою (обумовленою суворою необхідністю мати заробіток) й теоретичними заняттями не міг. Вирішенню даної проблеми сприяли близька участь в долі О.І.Скворцова відомого сільгоспеконوما Олександра Миколайовича Шишкіна (1847–1899): за рекомендацією останнього він з осені 1882 р. зайняв посаду доцента в Ново-Олександрійському інституті сільського господарства та лісоводства (заснованого в 1869 р. в Ново-Олександрії Люблінської губернії; був підпорядкований Міністерству народної освіти і знаходився у веденні Варшавської навчальної округи, яка щойно там відкрилася).

Перші роки праці в інституті О.І.Скворцов присвятив навчально-педагогічній роботі – читанню курсу з сільгоспекономії та рахівництва [9, с. VII–VIII; 11, с. 77; 13, с. 2]. Недовго (в 1883 р.) завідував також Консько-Вольським маєтком при інституті. Водночас, прийнявши рішення віддати свої сили вивченню економічних явищ в області сільського господарства, О.І.Скворцов готується до звання магістра і в 1884 р. витримує магістерський екзамен до Петровської землеробської й лісової академії [9, с. 7; 13, с. 2].

У 1883–1890 рр. науковець публікував статті й курси лекцій з широкого кола питань: кормовиробництва, хлібної торгівлі, сільгосп-рахівництва, сільгоспкриз, агрономії й тваринництва, сівозмін, ціноутворення на сільгосппродукцію й формування тарифів і мит на залізничні сільгоспперевезення, оцінки неринкових продуктів у сільському господарстві, ренти, прибутку, проценту й оподаткування в сільгоспвиробництві. До цього ж періоду (1886 р.) належить одна з найбільш продуктивних для нього поїздок за кордон (до Німеччини за дорученням Департаменту Землеробства) з метою дослідження причин послаблення попиту й зниження цін на російський хліб, результати якої також були відображені в даних наукових статтях [9, с. X; 13, с. 3; 17, с. 228–232].

Вже з перших своїх публікацій О.І.Скворцов постає перед нами як «економіст і в той самий час природодослідник-агроном, близько углядував зв'язок економічних явищ з умовами природи, однак в своїх теоретико-економічних побудовах він завжди залишався у строго замкненому логічному колі економічних понять, тобто логічно строго розчленовував економічні явища від явищ природи» [10, с. 46].

Підсумком творчих зусиль О.І.Скворцова, в якому узагальнилися його попередні наукові пошуки, стала магістерська дисертація «Вплив парового транспорту на сільське господарство. Дослідження в галузі економіки землеробства» (опублікована як монографія в 1890 р. у Варшаві [15]), успішний захист якої відбувся 3 лютого 1891 р. в Петровській академії. Причому комісія академії у складі видатних сільгоспекономів О.М.Шишкіна, І.І.Іванюкова, Олексія Федоровича Фортунатова (1856–1925) (вони ж були призначені офіційними опонентами) «незалежно від окремих заперечень», дала висновок, що «вважає працю автора солідною, серйозною й цілком гідною бути допущеною до публічного диспуту». Схвальний відгук магістерська дисертація О.І.Скворцова отримала також від видатного агронома й сільгоспеконома Івана Олександровича Стебута (1833–1923), який характеризував автора як одноступця з питання про теорію земельної ренти [9, с. VIII–IX].

Магістерська дисертація О.І.Скворцова стала не тільки визначною подією в особистій науковій діяльності автора, а й знаменувала собою якісно новий позитивний вплив на подальший розвиток вітчизняної сільгоспосвіти в країні. Виходячи з аналізу систем господарства у схемах видатного німецького спеціаліста з сільгоспекономії Йогана-Генріха фон Тюнена (1783–1850), вчення про ренту Давіда Рікардо (1772–1823) й Карла-Йогана Родбертуса-Ягцеца (1805–1875), а також технічних й економічних властивостей парового транспорту (водного й залізничного), який став активно розвиватися з другої половини XIX ст., О.І.Скворцов доводить як саме покращення шляхів транспортних сполучень, позитивно впливаючи на розвиток промисловості й торгівлі, впорядкування ціноутворення (призводячи до зменшення транспортних витрат у порівнянні з попередніми різновидами доставки до ринків збуту сільгосппродукції) викликає вдосконалення техніки землеробства, сприяє його інтенсифікації, раціоналізації в сільгосппрайонуванні і, як наслідок, загальному покращенню економічного життя суспільства. Зокрема, у висновках до праці «Вплив парового транспорту на сільське господарство» О.І.Скворцовим сформульована об'єктивна закономірність, за якою *«витрати з переміщення одиниці вантажу на одиницю відстані при паровому транспорті спадають разом із зростанням маси вантажу, що пересувається, й збільшенням відстані, яку він проходить по шляху»*. А це викликає вирівнювання цін на продукцію, переміщувану в різні місця, *«висуває наперед значення природних факторів, які визначають устрій господарства, й, отже, дають можливість зробити господарства технічно раціональними ...а, разом з тим, чим далі йде здешев-*

лення транспорту, тим більше будуть зближуватися ціна й цінність продукту, що виробляється в різних областях, то й інтенсивність землеробського виробництва... також прагне зрівнятися в різних областях...» [15, с. 697, 698–699].

Висновки, зроблені О.І.Скворцовим у праці «Вплив парового транспорту на сільське господарство», набули актуального значення ще й з точки зору нівелювання причин голодовок, що зумовлювалися не стільки впливом природно-кліматичних факторів, скільки прорахунками агроекономічного облаштування сільгосп підприємств. Це стало вагомим підкріпленням аргументів прихильників, які виступали за розвиток у країні сільгоспосвіти загалом, а також тих, хто боровся проти конкретних спроб ліквідації Ново-Олександрійського інституту сільського господарства й лісоводства шляхом переоблаштування його в середнє промислове училище. Зокрема, дійову співучасть у захисті інституту відіграла в тому числі і складена О.І.Скворцовим доповідна записка на ім'я Олександра III про негативні наслідки з його закриття (передана царю через попечителя даної навчальної округи). Сам же О.І.Скворцов у 1891 р. був призначений професором Ново-Олександрійського інституту сільського господарства й лісоводства [9, с. IX–X; 19, с. 178].

З метою реформування діяльності Ново-Олександрійського інституту в 1891 р. туди як ревізор Міністерства народної освіти був відряджений Василь Васильович Докучаєв (1846–1903), який потім працював там директором з проведення реформи (1892–1895 рр.). У цій справі В.В.Докучаєв знайшов в особі О.І.Скворцова дуже енергійного й серйозного соратника та помічника. О.І.Скворцов, зокрема, займався як розробкою нового навчального плану інституту, так й адмініструванням. Виходячи зі спільного з директором розуміння загальних засад реформи, О.І.Скворцов у той самий час зміг переконати В.В.Докучаєва не об'єднувати суспільні науки в один предмет (як це пропонувала зробити «Височайше затверджена комісія») – «сільськогосподарська економія й статистика, у зв'язку з політичною економією й загальною статистикою», а, навпаки, розділити їх та спільно відстояти цю точку зору при затвердженні положення про інститут і при проходженні його через вищі інстанції [9, с. X].

В.В.Докучаєв доручав О.І.Скворцову загальне зведення всіх матеріалів до проекту реформи інституту (призначивши його своїм помічником), передавав виконання своїх обов'язків на час відлучень, йому ж залишив управління інститутом у 1895 р. до призначення нового директора [9, с. X–XI, 11, с. 77].

Перебуваючи з 1891 р. на адміністративній роботі, О.І.Скворцов до останнього дня роботи в Новій Олександрії не зміг вже від неї звільнитися. Окрім виконання в різний час обов'язків помічника й директора інституту, був членом правління та інших органів управління, в 1903–1912 рр. завідував дослідною фермою при інституті тощо. З 1905 до 1906 р. був першим виборним директором інституту, а із заснуванням «Гуртка любителів природознавства, сільського господарства й лісоводства» протягом багатьох років був його головою, зробивши там чимало доповідей з агрономічної тематики [9, с. XI–XII; 11, с. 77; 17, с. 237–238].

Водночас, за дорученням Міністерства народної освіти О.І.Скворцов залучався до розробки статуту землеробського училища в Рязані (1891 р.), підготував доповідь про постановку викладання теоретичних предметів й практичних занять в Красноуфімському промисловому училищі (1894 р.). Крім того, брав активну участь в обговоренні як стану сільськогосподарської освіти загалом (1892 р.), так і щодо створення сільгоспінституту в Саратові (1898 р.). Зокрема, коли в 1898 р. піднімалося питання про перенесення Ново-Олександрійського інституту в одну із внутрішніх губерній країни, О.І.Скворцов був прихильником його перенесення саме до Саратова. Сам же О.І.Скворцов не уявляв для себе змінення місця викладацької діяльності і не зміг прийняти зроблені в 1903 р. запрошення зайняти кафедру сільськогосподарської економії в Київському політехнічному інституті (після того як звідти пішов О.Ф.Фортунатов) та прочитати курс лекцій з сільгоспеконومیї в Руській вищій школі суспільних наук у Парижі (у зв'язку з поточною завантаженістю в Ново-Олександрії). У 1902 р. О.І.Скворцов брав участь у Комісії з перетворення вищих навчальних закладів, причому був безпосереднім прихильником реальної освіти [9, с. XI, XIII; 17, с. 233, 234, 236].

Поєднуючи адміністративну роботу в Ново-Олександрійському інституті з науковою, О.І.Скворцов за 1891–1894 рр. опублікував низку статей, де, окрім питань сільгоспосвіти, висвітлювалися питання оцінки постійних робітників й худоби, лісових капіталів у сільському господарстві, організації меліораційного кредиту, здольщини й сільгоспрахівництва, значення проведення суспільних сільгоспробіт, організації сівозмін й вівчарства тощо [17, с. 233].

Серед публікацій О.І.Скворцова за цей період особливо слід виділити збірку праць «Економічні етюди. Економічні причини голодів в Росії й заходи до їхнього усунення», що була підготовлена після голоду 1891–1892 рр. (переважно в Самарській губернії), проте не могла бути опублікована раніше грудня 1893 р., оскільки журнали за

нападки на народницькі авторитети (які були прихильниками общинного землекористування) не хотіли її приймати. Збірка могла б ще довго не вийти в світ, якби зусиллями Петра Бернгардовича Струве (1870–1944; тоді ще студента, згодом – видатного представника «легального марксизму») не було б знайдено приватну особу, котра видала її в 1894 р. за власні кошти, виходячи з ідейних міркувань [9, с. XII; 17, с. 235].

Головну причину голодувань, які час від часу виникали в країні, О.І.Скворцов вбачав в існуванні общинного (по суті натурально-господарського) землекористування, яке полягало «у випасі худоби на полях, в довгоземеллі, черезсмужжі й віддаленості полів» і велося на екстенсивній основі, з пережитками кріпацтва, було засноване переважно на ручній праці, за відсутності агротехніки й передових агротехнологій. Вважаючи *«саме общинне землекористування найістотнішим гальмом для прогресу землеробського господарства»*, вчений вважав, що *«общинні пута – ланцюги, котрі сковують вільні рухи людини, – однаково давлять руських селян усієї Росії, незалежно від того, є в них общинне землеволодіння чи ні; скрізь існує общинне землекористування...»* і ставав *«на захист хуторів й вільного руського селянства»*, як альтернативи общині, вважаючи, що *«поліпшити становище селян і уникнути голодовок можна лише переходом до інтенсивного господарства»*. Виступаючи по суті за фермерський шлях розвитку сільського господарства, О.І.Скворцов в якості вагомого аргументу наводив приклади подібного господарювання на землях як Самарської губернії, так і загалом по Росії іноземців (німців, чехів та ін.), в результаті чого останні збагачувалися, знаходячись *«поруч з руськими селянами, котрі гинуть від голоду й вироджуються»* [7, с. 49, 50, 51, 52].

Як писав згодом учень і послідовник О.І.Скворцова Микола Миколайович Кажанов (1880– ?) *««Економічні етюди» створили цілу літературу, зосередили на собі увагу всієї російської інтелігенції; в цих етюдах Ол. Ів. прозрів і передбачив багато, що виправдало потім життя...»*. П.Б.Струве ж, оцінюючи цю працю О.І.Скворцова як *«воістину пророчу»* до століпінської аграрної реформи, закликав до серйозного її обговорення, оскільки *«в ній доводиться історична необхідність докорінного перетворення селянського господарства шляхом створення індивідуалізованого землекористування селян»*. З приходом О.І.Скворцова до Ново-Олександрійського інституту його *«самостійна наукова робота його увійшла в широке й глибоке русло; тут він переходить до розробки основних теоретичних питань політичної економії й економіки сільського господарства, до формування в цьо-*

му відношенні свого наукового світопоглядання, до закладення наукового фундаменту, на якому він побудував пізніше красиву, стройну будову свого вчення». Як підкреслював у промові, присвяченій пам'яті О.І.Скворцова, один з його учнів, згодом видатний сільгосп-економ, Борис Давидович Бруцкус (1878–1938), «О.І.Скворцов говорив про об'єктивно необхідне, в нього не було звичайного руського прекраснодушся, й іноді на нас прохолодою віяло від цієї об'єктивності» [11, с. 79; 20, с. 164; 9, с. VIII; 1, с. 58].

Початкові етапи розвитку політекономічного світогляду О.І.Скворцова чітко намітилися ще у статтях «Прибуток й процент» (1890), «Вчення про ренту» (1890) [17, с. 232] та зазначеній вище магістерській дисертації. Ці праці склали основу того, що згодом (1898 р.), більш повно і всебічно вченим було розвинено в курсі «Основи політичної економії». З урахуванням специфіки Ново-Олександрійського інституту, для якого готувався курс «Основи політичної економії», останній має значний «сільськогосподарський нахил». Сам О.І.Скворцов скромно вважав себе лише «укладачем» цієї праці, хоча насправді твір є абсолютно самостійною авторською роботою. Своє ставлення стосовно авторства О.І.Скворцов пояснює ще й тим, що деякі розділи (які він відносив до економічної політики: про свободу торгівлі, фабричне законодавство та ін.), які є невід'ємною складовою всіх підручників з політекономії, тут свідомо опущені, а також тим, що не дається перелік літератури [12, с. IX].

Визначаючи в «Основах політичної економії» господарську діяльність людини як таку, «котра має за мету задоволення її матеріальних потреб, отриманням, за допомогою експлуатації сил й багатств природи, необхідних для цього предметів», О.І.Скворцов розкриває її залежність від природи й техніки та роль і місце в системі суспільного господарства взагалі, після чого формулює завдання політичної економії: вивчення типових – як між членами однієї держави чи народу, так і між членами різних націй і країн – відносин між людьми, які виникають на ґрунті господарської діяльності [12, с. 1, 20], співвідносить його й порівнює з іншими науками, які вивчають господарське життя суспільства – історією економічного розвитку й господарською статистикою, порівнює їхні методи стосовно до економічної політики держави.

Ставлячи питання про предмет науки «Політекономія», О.І.Скворцов виходить з того, що він (предмет) повинен включати в себе як елементи первісного свого значення (управління господарством: як домашнім, так і державним), так і більш пізнього (вивчення суспільного господарства), що неминуче викликає необхідність

вивчення суспільних виробничих відносин (у взаємозв'язку різних галузей суспільного господарства на рівнях окремих його груп, країни в цілому, світового господарства), а останнє в якості необхідної умови передбачає спрямованість на задоволення матеріальних потреб за рахунок експлуатації сил природи й необхідних для цього предметів (ресурсів). Таким чином, за О.І.Скворцовим «політична економія вивчає *типові* відносини, які виникають між людьми на ґрунті господарської діяльності, незалежно від того, чи виникають ці відносини між членами однієї держави або народу, чи між членами різних націй і країн, й не може давати жодних порад або рецептів» [12, с. 20]. Вивчення ж суспільного господарства в ході вивчення політекономії логічно, в міру розвитку наукових знань, підводить нас до необхідності виділення в окрему галузь знань проблеми сільського господарства як підрозділу суспільного в ході вивчення сільськогосподарської економії.

В «Основах політичної економії» сформульована досить оригінальна теорія земельної ренти О.І.Скворцова, яка якісно відрізняється як від теорії класиків буржуазної політекономії, так і від Марксової. Автор «всіляко доводить, що Марксу зовсім не треба було надавати такого великого значення відхиленню цін від трудової вартості із-за різниць органічної будови капіталів, оскільки в різних галузях індустрії вона корегується іншими шляхами, і тільки сільське господарство являє виняток, чому останнє й дає ренту. Цей тільки вид ренти (тобто абсолютну ренту) й визнавав О.І.Скворцов, заперечуючи всі види диференціальної ренти. При цьому земельну ренту він не пов'язував необхідно з приватною власністю на землю, оскільки він взагалі заперечував перерозподіл додаткової цінності в порядку конкурентно-капіталістичного зрівняння норми прибутку; він вважав, що вся маса додаткової вартості, яка створюється в кожній окремій галузі, й навіть окремому підприємстві, осідає як прибуток цього підприємства, чому для визначення рівня земельної ренти не має значення обмеження припливу капіталу до сільського господарства приватною власністю на землю» [8, с. 7].

У праці «Основи політичної економії» О.І.Скворцов вперше в науковій економіко-теоретичній літературі робить висновки про те, що, окрім власності, місцезрештування ділянок відносно ринків збуту та родючості ґрунту, існують ще й такі рентоутворюючі фактори, як багатство ґрунту, клімат й сама рослина. Критикуючи Д.Рікардо, К.-Й.Робертуса-Ягецова та частково й К.Маркса за ототожнення понять «багатство» й «родючість» ґрунту, О.І.Скворцов писав: «Земля може бути неродючою, проте багатою, рівно як родючою і в той

самий час небагатою. *Багатство ґрунту складає всю ту кількість поживних для рослин речовин, які в ній знаходяться; родючість же, – що стосується речовини ґрунту, – виражається тією кількістю поживних для рослини речовин, котрі ґрунт передає безпосередньо, зараз же рослинам*. «З цих визначень, – продовжує далі автор, – впливає перш за все, що *багатство ґрунту є дійсно первісна, природна, іманентна властивість ґрунту; родючість же являє тимчасовий стан (не властивість) ґрунту, який часто може бути створений, або навіть завжди повинний бути створений, тими заходами, які застосовує землероб для експлуатації ґрунту, тобто тим, що ми розуміємо під йменням землеробської техніки. Однак, крім того, багатство є абсолютна, безвідносна властивість ґрунту; родючість же – відносна, бо ґрунт не може бути родючим взагалі, а тільки по відношенню до однієї рослини чи групи рослин. Тому родючість як вираз відношення ґрунту до рослин, які на ній культивуються, знаходиться в залежності і від клімату країни, і від властивостей самої рослини, щонайменше тією самою мірою, як від багатства або інших властивостей ґрунту» [12, с. 196–197]. Отже, «говорити про родючість ґрунту взагалі, не беручи до уваги клімату, а також роду рослини, що вирощується, цілком неправильно» [12, с. 196, 197].*

В 1900 р. вийшли з друку лекції О.І.Скворцова «Економічні засади землеробства», що завершують важливий етап багаторічної діяльності автора з викладання цієї галузі наукового знання. Вони виявилися своєрідним зведенням його шукань в галузі економіки землеробства. З виходом у світ праці «Основи економіки землеробства» в трьох частинах (томах) (1900, 1902 і 1903 рр.) замкнулося коло питань, які входили до сфери науково-теоретичних досліджень О.І.Скворцова в галузі сільськогосподарської економіки.

Однак О.І.Скворцов не зосереджувався цілком і повністю тільки на чисто теоретичних дослідженнях. Час від часу, за період 1898–1904 рр., з'являлись його статті й окремі закінчені праці публіцистичного характеру з найбільш пекучих питань, що висувалися в різний час життям: про вищі навчальні сільськогосподарські заклади й сільгоспосвіту взагалі, про заснування Селянського поземельного банку як державної установи (на противагу проектам земських банків), з питань сільгоспспрайонування, природознавства, агрономії, суспільствознавства, про російсько-німецькі торгівельні угоди, про діяльність В.В.Докучаєва на посаді директора Ново-Олександрійського інституту та ін. [17, с. 236–237].

Під час революційних подій 1905–1907 рр., коли було гостро поставлене аграрне питання і, здавалося, наближався час його

докорінного розв'язання, професор О.І.Скворцов, відгукнувшись з приводу можливої реформи в цій справі, видав брошуру «Аграрне питання і Державна Дума» (1906) [14]. Це була одна з найкращих його праць, яка пролила багато світла в справі пізнання глибини даного питання. Основна думка автора полягала в тому, що територія країни повинна поділятися на сільськогосподарські райони за сумою економічних ознак у зв'язку з природно-історичними характеристиками місцевостей.

Відштовхуючись від ідеї раціонального сільгоспрайонування, О.І.Скворцов у праці «Аграрне питання і Державна Дума» прагне принаймні донести до її депутатів думку про те, що треба не сперечатися за певні форми власності на землю як за самоціль, а вводити диференційовано по районах саме ті форми власності, які дадуть найбільшу віддачу виробництва продукції в залежності від географічного місцезнаходження, транспортних мереж, природничих, рельєфних й кліматичних особливостей (підхід, який є доречним і слухним і за сучасних умов реформування вітчизняного агровиробництва).

Не задаючись ціллю запропонувати те чи інше рішення аграрного питання, О.І.Скворцов розуміє (як він сам про себе пише в передмові до праці «Аграрне питання і Державна Дума»), «що він не переконає авторів тих чи інших партійних проектів, рівно як тих осіб, які є його критиками, тобто вважають себе спеціалістами в галузі даного питання. Однак він глибоко переконаний, що в російському суспільстві, а саме в масі російської інтелігенції, набули великого поширення відомі погляди з аграрного питання тільки завдяки тому, що питання це зображували суспільству в односторонньому висвітленні, підносячи окремих випадок до загального правила...» [14, с. II]. Інакше кажучи, робили це упереджено, тенденційно, коли, прикриваючись фразами про нібито відстоювання суспільних інтересів, фактично займалися розв'язанням аграрних проблем виключно в плані інтересів особистих, кланових, партійних тощо.

Видатною подією в науковій творчості О.І.Скворцова стало обрання його почесним членом Харківського товариства сільського господарства. На річному засіданні цього товариства 11–12 травня 1910 р. говорилося, зокрема, про заслуги О.І.Скворцова в галузі науково-дослідницьких пошуків і виданні праць з сільського господарства, підготовці численних кадрів вітчизняних агрономів й господарників, про вченого й педагога, який виховав цілу плеяду талановитих учнів, послідовників його справи. Обрання професора О.І.Скворцова почесним членом товариства, до якого входили численні вчені, зайняті на поприщі сільського господарства в південних областях

Росії й України, стало свідченням визнання вченого, який протягом усього свого життя всі сили віддавав посиленому сприянню розвитку суспільно-агрономічної думки. Остання найбільш яскраво виявлялася на той час саме в особливостях її південноросійського (включаючи українські території, що були тоді їхніми складовими) напрямку [13, с. 1].

В 1912 р. виповнилося 30-річчя роботи О.І.Скворцова в Ново-Олександрійському інституті сільського господарства та лісоводства. Однак незабаром, в липні 1913 р. у зв'язку з серйозним погіршенням здоров'я (хворобою астми) йому довелося взяти місячну відпустку для лікування в Мерані, а з 1 вересня того ж року вийти у відставку [9, с. XIII].

Отримавши відставку, О.І.Скворцов повернувся на свою батьківщину до Саратова, де за запрошенням місцевого Губернського земства взяв дієву участь в організації і веденні та став директором відкритих там Вищих сільськогосподарських курсів. Окрім поточної роботи на курсах, О.І.Скворцов займався також підготовкою перевидання своєї основної праці «Основи економіки землеробства». Не дивлячись на вік, завантаженість на роботі та проблеми зі здоров'ям, восени 1913 р. він почував себе нормально. Однак несподівано простуда, яка сталася наприкінці грудня цього ж року, призвела до запалення легенів і, як сумний наслідок, підірваний організм і фізично слабке серце не витримали. Помер О.І.Скворцов на 66-му році життя о 2 год. ночі на 1 січня 1914 р. Похований в Саратові поруч з могилою Миколи Гавриловича Чернишевського (1828–1889), якого завжди високо шанував [9, с. XIV; 11, с. 82].

Наукова й викладацька діяльність О.І.Скворцова чекає на спеціальне детальне й ретельне вивчення, актуальність якого є беззаперечною в даний час – за переходу країни до ринкової економіки й реформування аграрних відносин, за умов надзвичайної суспільної й державної уваги до сільського господарства, коли вітчизняне землеробство відчуває глибокий перелом і відбувається процес створення нових форм господарювання (який йде втім, не зовсім гладко, зустрічаючись як із шаленим опором бюрократично-адміністративної «машини», так і ускладненнями, викликаними політичною боротьбою кланів за владу). Тому нині настав час, коли треба знову повернутись до осмислення поглядів й положень О.І.Скворцова, які були висловлені ним більше ніж століття тому і які починають виправдовуватись нині, на початку третього тисячоріччя, повертаючись до нас з міцного забуття.

Головна з усіх фундаментальних праць О.І.Скворцова «Основи економіки землеробства» стала свого роду творчим підсумком наукового життя вченого. Увібравши в себе найкращі попередні розробки автора з сільськогосподарської економії та узагальнивши їх у вигляді навчального матеріалу, вона стала одним з найкращих вітчизняних підручників із цієї науки. Після першого виходу в світ протягом 1900–1903 рр. праця витримала ще п'ять перевидань й використовувалася для навчання до початку 30-х років ХХ ст. Востаннє праця була видана в 1927 р. як керівництво для вищих сільськогосподарських навчальних закладів й для самоосвіти [16–18]. Редагування видань, які виходили після смерті О.І.Скворцова, здійснювали його син М.О.Скворцов та учень і послідовник вченого М.М.Кажанов. Вони робили це таким чином, щоб, з одного боку, у зв'язку зі змінами соціально-політичних умов, які сталися в країні в повоєнний період, внести до монографії необхідні з цього приводу зміни та доповнення, а з іншого, – зберігали при цьому таку ретельну коректність, щоб не пошкодити наукових визначень, змістовності категорій та наукової системи самого автора.

Цікаво, що сам О.І.Скворцов термін «сільськогосподарська економія» вважав не дуже вдалим, таким, що містить «незручну тавтологію, оскільки означає буквально «сільськогосподарське господарство»». І щоб цій тавтології запобігти, пропонував вживати синонімічний першому термін «економіка землеробства», який водночас й був винесений до назви підручника з даної навчальної дисципліни. Економіку землеробства (сільгоспекономію) О.І.Скворцов визначав як науку, що вивчає взаємодію суспільно-економічних й природно-історичних умов землеробського господарства, закони утворення ренти при різних природних й суспільних умовах й показує прийоми досягнення її максимізації при раціональному поєднанні факторів виробництва [6, с. 19; 16, с. 27–28, 30].

Сформулювавши предмет сільськогосподарської економії як науки, О.І.Скворцов визначає її місце серед інших наук, методи її вивчення, найважливіші відділи (фактори землеробського господарства; вчення про форми господарства; організація сільськогосподарського підприємства й сільськогосподарське рахівництво), дає нарис її еволюції.

Розмірковуючи про місце сільгоспекономії (а фактично вживаючи термін «економіка землеробства»), О.І.Скворцов робить наголос на тому, що ця наука, по-перше, межує зі сферою наук суспільних, «вивчаючи питання про співвідношення між явищами суспільно-економічними та природними умовами землеробського промислу»;

по-друге – з наукою, що носить назву економічної політики, «надаючи їй матеріал для судження про необхідні заходи»; по-третє – органічно поєднана з політичною економією, виступаючи «ніби однією з глав цієї науки»; по-четверте – з агрономією, вказуючи «якими заходами сільський хазяїн-практик може в тому чи іншому випадку досягти отримання найвищої ренти» [16, с. 28, 29]. Проте останнє сільгоспекономію цікавить тільки з точки зору економічного результату, і тому, що до цього її треба визнавати як відділ суспільствознавства. Логіка такої постановки питання О.І.Скворцова не тільки цікава й оригінальна за своєю глибинною сутністю, а й лаконічна за формою висловлення. Крім того, до цього часу ніхто в світі (!) навіть не визначив так вдало місце сільгоспекономії (економіки землеробства) саме як суспільствознавчої й економіко-теоретичної дисципліни одночасно, як це зробив О.І.Скворцов. Це особливо цінно при посиленні на доведення тези про її поновлення нині у вищих наукових закладах України.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна сказати, що книга О.І.Скворцова «Основи економіки землеробства» не втратила б свого значення підручника з точки зору методології науки й нині в разі, якби дисципліна «Сільськогосподарська економія» була б повернена до навчальних курсів у програмах вищих навчальних закладів економічного, сільськогосподарського, харчового спрямування. Звичайно, якщо порівнювати розвиток світової ринкової економіки взагалі (краще б, звичайно, на прикладі високорозвинених країн) та розвиток сільського господарства, агропромислового виробництва зокрема, можна констатувати безумовно значні (та що там значні – революційні) зміни в розвитку продуктивних сил. Окрім парового транспорту, яким так пишався О.І.Скворцов ще понад століття тому, маємо авіаційний, дизельний, на електричній тязі, турбінний, автомобільний, трубопровідний. І це ще більше сприяє інтегративним процесам між сільським господарством і промисловими галузями, ніж в минулі часи. До того ж нормальним вже є (у високорозвинених агропромислових країнах) впровадження комп'ютерних й кібернетичних технологій у сільськогосподарське виробництво, генної інженерії, автоматизації й механізації виробництва в цілому, в тому числі й за рахунок мікропроцесорів й робототехніки (чого за життя О.І.Скворцова не було). Все це звичайно можна було б врахувати при підготовці навчального матеріалу. Проте методологія стосовно загальних принципів ведення землеробства, тваринництва, сівозмін, кормовиробництва, подана в праці О.І.Скворцова «Основи економіки землеробства», є безсумнівно взірцем правильності щодо ведення сільського господарства

і за сучасних умов значення не втратила. Навпаки, якби сучасні наші вітчизняні сільські господарники мали б про них більшу уяву, економіка аграрної галузі в Україні мала б від цього тільки позитивні наслідки. Тому з точки зору такого підходу досить слушною видається пропозиція переглянути питання розвитку й поновлення сільськогосподарської економії як наукового розділу агрономічного суспільствознавства, що потребують свого переосмислення в практичному застосуванні в нових реаліях розвитку новітньої історії України з тим, щоб віднайти правильні напрямки на шляху ринкової трансформації в агропромислових галузях виробництва.

В статъе освещается жизненный и творческий путь А.И.Скворцова – выдающегося представителя науки «Сельскохозяйственная экономия». Характеризуется его научная и педагогическая деятельность, показывается роль и место его научного мирозерцания в развитии экономической мысли.

Ключевые слова: *економіка сільського господарства, А.И.Скворцов.*

1. Бруцкус Б.Д. Памяти А.И. Скворцова (речь) // Труды Императорского Вольного Экономического Общества. – № 1–2. – С.-Петербург, 1914. – С. 58.
2. Гаркавко В.К. Еволюція уявлень про науку «Сільськогосподарська економія» // Економіка АПК. – 2004. – № 7 – С. 25–30.
3. Гаркавко В.К. З історії розвитку «Сільськогосподарської економії» в системі економічних наук // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 37–38 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – Київ, 2005. – С. 305–311.
4. Гаркавко В.К. Організація наукових досліджень розвитку агровиробництва в роботі НДІ Сільгоспекономії в 20-х рр. ХХ ст. // Наук. праці нац. ун-ту харч. технологій. – 2008. – № 26. – Економіка. – С. 20–22.
5. Гаркавко В.К. Сельскохозяйственная экономия: что это была за наука и кто её представлял // Достижения современной экономической науки: Сб. науч. трудов. – Вып. 1. – Белгород: Руснаучкнига, 2004. – С. 14–19.
6. Гаркавко В.К. Сільськогосподарська економія як наука – теоретична основа економіки і організації сільськогосподарського підприємства // Наук. праці нац. ун-ту харч. технологій. – 2006. – № 19. – Частина III. Економіка. – С. 17–21.
7. Еремеева Ю.С. Что сделал А.И.Скворцов для крестьян (доклад) // Труды Императорского Вольного Экономического Общества. – Кн. 1–2. – С.-Петербург, 1914. – С. 49–57.
8. Кажанов Н.Н. А.И.Скворцов в истории экономической мысли // В кн.: Скворцов А.И. Основы экономики земледелия. Руководство для высших сельскохозяйственных учебных заведений, техникумов и для самообразования. I. Факторы земледельческого хозяйства. – Изд. 5-е, с доп. и изм.,

- внесёнными Н.Н.Кажановым и М.А.Скворцовым, под общ. ред. Н.Н.Кажанова. – Ленинград: Изд-во «Брокгауз-Ефрон», 1926. – С. 5–10.
9. *Кажанов Н.Н.* Александр Иванович Скворцов (Краткий биографический очерк) // В кн.: Скворцов А.И. Хозяйственные районы Европейской России. Выпуск I (текст). – С.-Петербург, 1914. – 187 с.; – С. V–XIV.
 10. *Кажанов Н.Н.* Одна из черт научного миросозерцания А.И.Скворцова как агронома-мыслителя (речь) // Труды Императорского Вольного Экономического Общества. – № 1–2. – С.-Петербург, 1914. – С. 44–48.
 11. *Кажанов Н.Н.* Памяти Александра Ивановича Скворцова [Некролог] // Сельское хозяйство и лесоводство: Журн. Глав. Упр. землеустр. и землед. – 1914. – Январь. – С. 75–83.
 12. *Основания* политической экономии / Сост. А.Скворцов. – С.-Петербург, 1898. – IX с., 433 с.
 13. *Профессор А.И. Скворцов.* Отд. оттиски из «Трудов» Харьковского О-ва сельс. хоз-ва за 1910 г.: Вып. 3-й. – Харьков, 1911. – 8 с.
 14. *Скворцов А.И.* Аграрный вопрос и Государственная Дума. – С.-Петербург, 1906. – 143 с.
 15. *Скворцов А.* Влияние парового транспорта на сельское хозяйство: Исследование в области экономики земледелия. – Варшава, 1890. – VIII с.; VI с.; 701 с.
 16. *Скворцов А.И.* Основы экономики земледелия. Руководство для высших сельскохозяйственных учебных заведений, техникумов и для самообразования. I. Факторы земледельческого хозяйства. – Изд. 5-е, с доп. и изм., внесёнными Н.Н.Кажановым и М.А.Скворцовым, под общ. ред. Н.Н.Кажанова. – Ленинград: Изд-во «Брокгауз-Ефрон», 1926. – 350 с.
 17. *Скворцов А.И.* Основы экономики земледелия. Руководство для высших сельскохозяйственных учебных заведений, техникумов и для самообразования. II. Учение о формах хозяйства. – Изд. 4-е, с доп. и изм., внесёнными Н.Н.Кажановым и М.А.Скворцовым, под общ. ред. Н.Н.Кажанова. – Ленинград: Изд-во «Брокгауз-Ефрон», 1925. – 244 с. – [Список трудов А.И.Скворцова в хронологическом порядке. – С. 226–239].
 18. *Скворцов А.И.* Основы экономики земледелия. Руководство для высших сельскохозяйственных учебных заведений, техникумов и для самообразования. III. Организация сельскохозяйственного предприятия и сельскохозяйственное счетоводство. – Изд. 3-е, с доп. и изм., внесёнными Н.Н.Кажановым и М.А.Скворцовым, под общ. ред. Н.Н.Кажанова. – Ленинград: Изд-во «Брокгауз-Ефрон», 1927. – 404 с.
 19. *Скворцов, Александр Иванович* (статья) // Энциклопедический словарь. – Т. XXX. – Полутом 59. – С.-Петербург: Изд-во «Брокгауз-Ефрон», 1900. – С. 188.
 20. *Струве П.* Листки. – I. Памяти А.Х.Христофорова. – II. Памяти А.И.Скворцова // Русская мысль: Ежемес. лит.-полит. изд. – Год 35-й. – Кн. II. – Москва, С.-Петербург, 1914. – С. 161–166.

Одержано 3.12.2008.